

УДК 340.13+94(477)«1930/1938»

ГЕНЕЗА ПОНЯТЬ «РЕВОЛЮЦІЙНА ЗАКОННІСТЬ» ТА «СОЦІАЛІСТИЧНА ЗАКОННІСТЬ»

Павловська І.В., здобувач
кафедри історії держави та права
Національна академія внутрішніх справ

Розглянуто та проаналізовано наукові погляди вчених-теоретиків на поняття «революційної законності» та «соціалістичної законності», а також основні нормативно-правові документи, в яких декларувались ці принципи.

Ключові слова: законність, революційна законність, соціалістична законність, конституція, революційна правосвідомість.

Рассмотрено и проанализировано научные взгляды ученых-теоретиков на понятия «революционной законности» и «социалистической законности», а также основные нормативно-правовые документы, в которых декларировались эти принципы.

Ключевые слова: законность, революционная законность, социалистическая законность, конституция, революционное правосознание, революционная целесообразность.

Pavlovskaya I.V. GENESIS OF TERMS „REVOLUTIONARY LEGITIMACY” AND „SOCIALIST LEGALITY”

This article provides analysis of the scientific views of scientists-theorists concerning concept of „revolutionary legality” and „socialistic legality”, and basic legal acts these principles were declared in.

Key words: legality, revolutionary legality, socialistic legality, constitution, revolutionary legal awareness.

Постановка проблеми. Законність належить до універсальних категорій юриспруденції і займає чільне місце в категорійно-поняттєвому апараті української юридичної науки. Дотримання законності є необхідною умовою побудови громадянського суспільства. А це – одне з завдань, яке ставить сьогодні перед собою Україна. Але, не зважаючи на те, що законність є загально визнаним принципом розвитку демократичної, правової держави, світова історія знає випадки, коли принцип законності декларувався в країнах з антидемократичним режимом, і, або ігнорувався, або ж суть його була настільки перевернута, що на практиці реалізація вимог законності фактично була втіленням беззаконня. Прикладом, що демонструє цей тезис, є генеза поняття законність в радянській державі. А, враховуючи той факт, що прийняте в СРСР розуміння понять та категорій довгий час було прийняте і в Україні, вважається доцільним розглянути категорії «революційна законність» та «соціалістична законність» з метою вивчення досвіду попередніх років та недопущення негативних тенденцій у встановленні режиму законності в Україні.

Ступінь розробленості проблеми. Зважаючи на те, що доки існує суспільство, життя якого будується на законах, дослідження проблеми законності буде залишатись актуальним, закономірно, що різні сторони цієї проблеми в різні часи ставали об'єктом досліджень вчених. Серед радянських вчених питання законності досліджували: С.С. Алексєєв, М.М. Вопленко, Ю.П. Єременко, Д.А. Керімов, В.М. Кудрявцев, В.М. Курицин, В.В. Лазарєв, П.М. Рабінович, В.І. Ремнев, В.О. Яхонтов та ін. Не менша увага приділялась дослідженню цієї категорії і в Україні. Свої праці цьому питанню присвятили М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, В.С. Венедиктов, І.С. Гриценко, О.П. На-

горний, А.А. Стародубцев, І.В. Строков, С.М. Тараненко та ін. Але не можна сказати, що, зважаючи на таку кількість досліджень, питання законності є вичерпаним, адже розвиток суспільства ставить нові завдання в різних сферах громадського життя і виконання цих завдань можливе лише за безумовного дотримання вимог законності.

Метою статті є аналіз наукових поглядів вчених-теоретиків на поняття «революційної законності» та «соціалістичної законності», а також основних нормативно-правових документів, в яких декларувались ці принципи.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає в своєму дослідженні І.Л. Невзоров, визначення законності в радянській юриспруденції проходило в кілька етапів. Перший період охоплює період з жовтня 1917 року до 1920 року, тобто період «червоного терору». Другий період розпочинається в 1921 році і пов'язаний з переходом держави до нової економічної політики (НЕПу). Повністю ж механізм «соціалістичної законності» сформувався в 30-ті роки ХХ ст. [1, с. 33].

Характерним для перших років існування радянської влади є вжиття терміну «революційна законність», хоча єдино визначеного погляду науковців на це поняття не існує. На думку авторів монографії «Соціалістична законність і державна дисципліна», суть революційної законності була чітко виражена в постанові VI Всеросійського з'їзду Рад 8 листопада 1918 р. «Про точне дотримання законів», де говорилося, що «за рік революційної боротьби робітничий клас Росії виробив основи законів РСФРР, точне дотримання яких необхідне для подальшого розвитку та укріплення влади робочих та селян Росії». Одноразово відмічалось, що «заходи, відступаючі від законів РСФРР чи виходячі за їх межі, допустимі лише в тому випадку, якщо вони

викликані екстремними умовами громадянської війни і боротьби з контрреволюцією» [2, с. 8–9]. Це твердження доводиться також і тим, що, за словами В.І. Леніна, «поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби зупиняється перед непорушністю закону» [3, с. 44].

Отже, можна зробити висновок, що під метою революційної законності розумілось насамперед укріплення нової радянської влади. І хоча декларувалась необхідність точного дотримання радянського законодавства, проте одночасно встановлювалась можливість обійти необхідність дотримання закону, що, тим не менше, підпадало під поняття революційної законності.

До того ж, говорячи про радянське законодавство, яке існувало на той період, варто відмітити той факт, що в перші роки радянської влади воно було фрагментарним і не охоплювало всі суспільні відносини, котрі потребували правового регулювання [4, с. 18]. Додамо також і те, що дореволюційні нормативно-правові акти були фактично повністю відкинуті новою владою.

Тому, як зазначав В.М. Курицин, «революційні перетворення проводились нерідко не в законодавчому порядку, а шляхом самостійної, не регламентованої декретами, революційної творчості трудящих мас і місцевих радянських органів, котрі керувались своєю революційною правосвідомістю. В таких умовах в якості критерію законності дій органів і посадових осіб радянської влади часто виступали міркування революційної доцільності» [4, с. 18]. Цей тезис на практиці підтверджується тим, що згідно з декретом ВЦВК від 30 листопада 1918 р. народні суди при розгляді всіх справ повинні були застосовувати декрети радянської влади, а у випадку відсутності відповідного декрету керуватись соціалістичною правосвідомістю [5, с. 102].

Отже, аналізуючи сказане, можна говорити про те, що в межах революційної законності в силу нестачі нормативно-правового матеріалу, будь-які правовідносини могли регулюватись з позицій революційної правосвідомості, тобто без жодних посилань на діючий нормативно-правовий акт. А навіть якщо такий документ, який би регулював ту чи іншу сферу правовідносин був, він міг бути проігнорований з міркувань інтересів революції.

Загалом же, пояснюючи взаємозв'язок революційної законності та правосвідомості, наведемо думку І.А. Ісаєва, який стверджував, що революційна правосвідомість у 20-ті роки минулого століття розглядалась як метод, за допомогою якого заповнювались прогалини в законі. Одночасно вона розглядалась як ведучий принцип правотворчості. В той же час під революційною законністю розумівся насамперед встановлений правопорядок, комплекс правил, що пов'язувався з необхідністю розробки системи відповідних норм [6, с. 99].

Проте це пояснення не розкривало суть взаємозв'язку «законність – доцільність». І.Л. Невзоров зазначає, що лише наприкінці періоду «воєнного комунізму» відбувається певна диференціація понять «революційна

законність» та «революційна доцільність» [1, с. 34]. Загалом же протягом 20-х років розвивалась ціла дискусія про революційну законність і революційну доцільність» [7, с. 27]. В. Антонов-Саратовський так пояснював взаємозв'язок революційної законності та доцільності: «Революційна законність майже співпадала з революційною доцільністю, точніше революційна доцільність називалась революційною законністю» [8, с. 3].

Яскравим втіленням революційної доцільності, на думку І.С. Гриценка, була практика здійснення судочинства [9, с. 321]. У судовій практиці вирішення справи по суті відбувалось так: насамперед суддя мав спробувати знайти законодавчо закріплену правову норму, яка б регулювала відповідні суспільні відносини; якщо така норма була відсутня, то він мав звернутися до загальних принципів, що витікають з самої суті радянського законодавства. І в крайньому випадку, якщо відповідь не буде знайдена попередніми способами, суддя мав звернутись до загальних принципів класової політики [1, с. 35]. Підтримував можливість вирішувати справи на підставі міркувань «революційної доцільності» А.О. Сольц. Будучи керівним працівником Верховного Суду РРФСР, він зазначав: «Наше основне завдання не в тому, щоб триматися за букву закону, який існує в той чи інший момент, – ми повинні перевіряти норму закону з точки зору всієї революційної доцільності...» [7, с. 29]. Відтак практичним втіленням реалізації принципу революційної доцільності був перегляд чинної правової норми на предмет її відповідності класовій політиці держави, а також використання при вирішенні справ не конкретної норми, а аналогії закону або загальних принципів класової політики.

Варто погодитись з твердженням, що наслідком існування революційної доцільності стало виникнення «подвійного» законодавства, де у ролі першого законодавства виступали ті норми, які видавались на центральному рівні, а у ролі другого – практика їх незастосування або перекрученого застосування на місцевому рівні. Тобто, у певних ситуаціях, навіть врегульованих правом, було набагато простіше керуватись у своїй діяльності не вимогами закону, а революційною доцільністю, не беручи до уваги існуючих правових норм [10].

П.І. Стучка так пояснював термін «революційна законність: спочатку ми приставляли слово «революційний» до слова «законність» «стихийно або просто, щоб відрізнити нашу законність від буржуазної законності», в нових умовах (мається на увазі НЕП) під революційною законністю стали розуміти той правопорядок, який «визнаний доцільним верховними органами пролетарської диктатури і є загальнонобов'язковим» [6, с. 99].

Відмітимо і той факт, що деякі вчені розглядали поняття соціалістичної та революційної законності як тотожні. Наприклад В.І. Ремнев зазначав: «мають місце твердження, що соціалістична (революційна) законність отримала свій початок лише в період НЕПа» [11, с. 15]. І хоча, як ми бачимо у цей період у більшості йдеться про революційну законність, проте

як підтверджують архівні джерела одночасно видавалися нормативно-правові акти, в яких фігурував термін «соціалістична законність». Наприклад, Наказ начальника міліції республіки «Про дотримання соціалістичної законності», виданий в грудні 1922 року [12].

І.Л. Невзоров розмежує революційну та соціалістичну законність. І більше того, вказує часові межі, коли одна змінила іншу. Він зазначив, що революційна законність, яка опиралась на політичні принципи, а не на юридичні, не могла забезпечити стабільність правових відносин. У зв'язку з цим було необхідно хоча б деякою мірою реабілітувати традиційний інститут законності. Як наслідок розпочалось становлення концепції «соціалістичної законності». Ця тенденція означувала другий етап в історії законності в радянській юриспруденції [1, с. 35], тобто, період НЕПу.

Але як же співвіднести ті факти, що в 30-ті роки XX ст. відбувалось утвердження концепції соціалістичної законності й одночасно проходили чи не наймасовіші в історії держави репресії? Питання співвідношення «соціалістичної законності» та репресивно-каральної політики органів радянської влади проф. С.Є. Віцин пояснював, виходячи з того, що судово-слідчу практику 30-х років не вважали в той час такою, що протирічила законам. Різноманітні «трійки», особливі наради та ін. заснував не Берія, а вони існували відповідно до існуючих тоді законів. По суті, ці органи позасудової розправи були беззаконням, а по формі вони виглядали законними [13, с. 37]. У низці виданих в 30-х роках публікацій розповідалось про позитивні досягнення в розвитку законності в СРСР, але такі антинаукові публікації були абсолютно відірваними від життя і не відповідали об'єктивній реальності, яка існувала на той час [9, с. 345]. Як відмічає Ю.П. Єременко, стан законності в 30–40-і роки XX ст. був досить суперечливим. З одного боку, продовжувався процес її укріплення в господарській, соціально-культурній сферах, а з іншого – в цей час було допущено грубі порушення конституційних основ соціалістичної законності: репресії та порушення принципів соціалістичної демократії, котрі здійснювались всупереч конституційним положенням [3, с. 47].

Принцип законності тією чи іншою мірою було закріплено у всіх радянських конституціях. Конституція СРСР 1924 року встановлювала основи компетенції СРСР та союзних республік у сфері здійснення законності, закріплювала компетенцію різноманітних державних органів по її забезпеченню, водночас особливо виділяючи роль правоохоронних органів у втіленні в життя та охороні революційної законності [3, с. 46].

У ст. 66 Конституції СРСР 1936 р. зазначалось, що Рада Міністрів СРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання діючих законів і перевіряє їх виконання [14, с. 76]. Загалом Конституція СРСР 1936 р., відповідні Основні Закони союзних та автономних республік закріплювали принципи соціалістичної законності: верховенство закону, всезагальність законності, охорона ін-

тересів суспільства, держави і прав особи, гарантованість здійснення і охорони соціалістичної законності... [3, с. 47].

У Конституції СРСР 1977 р. соціалістична законність була задекларована як конституційний принцип. У ст. 4 говорилось: «радянська держава, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян» [15, с. 18]. Аналогічні положення містились у відповідних статтях конституцій союзних та автономних республік. Крім того, у цій конституції містились такі положення: «всі партійні організації діють в рамках Конституції СРСР» (ст. 6), «громадянин СРСР зобов'язаний дотримуватись Конституції СРСР та радянських законів...» (ст. 59), «іноземні громадяни та особи без громадянства, котрі знаходяться на території СРСР, зобов'язані поважати Конституцію СРСР і дотримуватись радянських законів» (ст. 37) [3, с. 21].

Говорячи про безпосереднє визначення вченими поняття «соціалістична законність», відмітимо, що єдино прийнятого визначення цього терміну не було.

І.М. Пахомов зазначав, що «соціалістична законність полягає в установленні юридичних норм при верховенстві закону і у вимозі точного і неухильного додержання і активного їх виконання всіма державними органами, громадськими організаціями, службовими особами і громадянами СРСР, внаслідок чого забезпечується стабільність законів, встановлюється міцність і ясність правового порядку, створюється стійке правове становище особи в соціалістичному суспільстві» [14, с. 73].

Один з підходів на визначення соціалістичної законності полягав у такому:

1. Наявність законів, котрі виражали б волю трудового народу.
2. Ці закони повинні відображати вимоги пізнаних закономірностей суспільного розвитку.
3. Однотипне розуміння та дотримання законів усіма державними органами, посадовими особами, громадянами та суспільними організаціями [2, с. 11].

Але існувало й дещо інше розуміння цього поняття. Соціалістична законність визначалась як точне та неухильне дотримання діючого законодавства всіма органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами [15, с. 253].

Тобто, деякі автори вбачали в розумінні цього соціалістичної законності вимогу дотримання лише законів, а інші – законодавства, котре включає в себе всі нормативно-правові акти, котрі діють в державі, в тому числі і підзаконні.

Відмітимо, що Н.Г. Александров свого часу висунув концепцію широкого та вузького розуміння законності. За його словами, «в широкому аспекті соціалістична законність являє собою принцип поведінки, котру вимагає держава від всіх громадян, посадових осіб, установ, організацій. В більш вузькому аспекті соціалістична законність є принципом діяльності соціалістичного радянського апарату» [16, с. 105].

Соціалістичну законність в діяльності апарату радянського державного управління В.І. Ремнев визначав так: це заснований на Конституції СРСР та інших актах законодавства режим функціонування державного апарату, всіх його службовців, у процесі якого забезпечується неухильне виконання і дотримання вимог законодавства, а також постійне удосконалення режиму правового регулювання апарату відповідно до назрівшими потребами суспільства, будуючого комунізм [11, с. 18]. Також існувала думка, що соціалістична законність у радянському управлінні виражалась в підзаконному характері управлінської діяльності, в обов'язковості кожного суб'єкта управління діяти в межах наданих йому прав, суворо керуватись приписами законів та інших нормативних актів [15, с. 18].

Характер законності в тому розумінні, в якому вона розглядалась в радянський період, можна пояснити з позиції класичного позитивістського погляду на законність, який підтримував Ф.Ф. Третяков. Він вважав, що особливістю законності є те, що її суть виражається в неухильному виконанні всіма таких правил поведінки, котрі встановлені або санкціоновані державою, виражають державну волю, дотримання яких забезпечується виховною та примусовою силою держави [17, с. 49].

У сучасній юридичній літературі існує більше 20 підходів до розкриття поняття законності. Її розглядають як соціальний феномен; елемент надбудови; політичне і правове явище; антипод зловживанням; режим, принцип функціонування діяльності державних та інших органів; метод державного управління суспільством; принцип політичної системи; сукупність, якість і результат нормотворчої діяльності та ін. [18, с. 87].

Юридична енциклопедія визначає законність як правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону [19, с. 498].

Це визначення, декларуючи необхідність дотримання вимог закону всіма суб'єктами, не піднімає питання змісту цих законів. «Сама по собі вимога точного і неухильного дотримання права, взята у відриві від практики демократії, реалізації суб'єктивних прав, виконання обов'язків, – зазначає В.І. Степанов, – не розкриває повністю змісту законності, перетворює її у формальний борг» [20, с. 7]. Сучасними українськими вченими акцентується на тому, що «і законність у цілому, і всі без винятку принципи законності мають за мету забезпечення і захист прав і свобод громадян, їх правового статусу» [21, с. 210].

Забезпечення прав громадян як необхідну вимогу законності визнає також І.В. Строков, котрий розглядає законність як «правовий режим державного і суспільного життя та метод управління суспільством, що складається на основі комплексу правових і моральних норм та є засобом захисту прав громадян від порушень, несправедливості і свавілля» [22, с. 9]. Варто також погодитись з Л. Горбуною, яка вважає, що «закон тільки тоді може бути базою законності, коли в ньому знаходяться відображення правові ідеї добра, гуманізму,

справедливості, а також закріплені права людини» [23, с. 7].

Висновки. Отже, можна говорити про те, що сучасна українська юридична наука підтримує радянське бачення необхідності дотримання вимог закону, але наголошує на тому, що законність є покликанною забезпечувати та захищати права і свободи громадян. Саме цей тезис є ключовою відмінністю в розумінні законності в радянський період та сьогодні. Виходячи з цього, ми можемо сказати, що в сучасному розумінні законність як принцип формування правової держави в радянській державі не просто не діяла, а й не розумілась як така. З огляду на це можна погодитись зі словами, «що упродовж багатьох років у нашій країні законність попіралася, і долю країни, всього народу вершив не закон, а особисті амбіції окремих осіб, переважав підхід з позицій партійно-номенклатурної доцільності, а право, закон займали другорядні позиції» [21, с. 209].

З огляду на вказане ми можемо зробити висновок, що питання необхідності дотримання законності піднімалось протягом всього часу існування радянської держави. Проте у силу особливостей форми політичного режиму держави, визначення цього поняття мало свої особливості. Певні складнощі виникали і тому, що в перші роки існування радянської держави паралельно вживались терміни радянська законність і соціалістична законність. Причому між ними не було чіткого розмежування. Також не було чіткого теоретичного визначення даних термінів. Але, виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що революційна та соціалістична законність не існували паралельно, і одна не змінила іншу. Скоріше, революційна законність трансформувалась у соціалістичну. Роблячи ж спробу дати теоретичне визначення поняття революційна законність, відмітимо, що це був такий режим регулювання суспільних відносин на основі радянських законів або основ класової політики, який передбачав можливість застосування аналогії закону або ігнорування норми права з міркувань революційної доцільності. Закономірно, що подібний підхід кардинально відрізняється від того розуміння законності, яке ми маємо сьогодні. І з погляду сьогоднішнього режим «революційної законності» скоріше був «легалізованим беззаконням».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Невзоров І.Л. Принцип законности в правоприменительной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – 196 с.
2. Социалистическая законность и государственная дисциплина. – М. : Изд-во «Наука», 1975. – 222 с.
3. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность / науч. ред. В.А. Ржевский. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 164 с.
4. Курицын В.М. Становление социалистической законности / В.М. Курицын. – М. : Наука, 1983. – 193 с.
5. СУ РСФСР. – 1918. – № 85. – Ст. 889.
6. Исаев И.А. Понятие «законность» и «целесообразность» в советской правовой теории 20-х годов // Советское государство и право. – 1987. – № 10. – С. 98–104.
7. Рабинович П.М. 3 історії боротьби за радянську соціалістичну законність (20-ті роки) // Проблеми правознавства. – 1972. – Вип. 21. – С. 27–39.

8. Антонов-Саратовский В. О революционной законности // Революционная законность. – 1926. – № 1. – С. 3–9.
9. Гриценко І.С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : дис. ... докт. юр. Наук / І.С. Гриценко. – Х., 2008. – 428 с.
10. Яхонтов В. О революционной законности // Советское право. – 1926. – № 1. – С. 3–12.
11. Ремнев В.И. Социалистическая законность в государственном управлении / В.И. Ремнев. – М., 1979. – 301 с.
12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 148, арк. 15.
13. Истина и только истина. Пять бесед о судебно-правовой реформе. Круглый стол издательства «Юридическая литература». – М. : Юрид. лит., 1990. – 430 с.
14. Пахомов І.М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підруч. / І.М. Пахомов. – Львів, 1962. – 295 с.
15. Административное право. Общая и Особенная части : учеб. / под ред. А.П. Коренева. – М. : МВШМ МВД СССР, 1986. – 487 с.
16. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н.Г. Александров. – М, 1961.
17. Третьяков Ф.Ф. Сущность и принципы социалистической законности / Ф.Ф. Третьяков. – Л., 1971. – 39 с.
18. Михайленко А.Р. Правовое регулирование деятельности прокуратуры Украины по обеспечению законности / А.Р. Михайленко // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 87–94.
19. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко. – К. : В-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – С. 744.
20. Степанов В.И. О социалистической законности / В.И. Степанов // Правоведение. – 1997. – № 3. – С. 7–9.
21. Загальна теорія держави і права / за редакцією В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 320 с.
22. Строков І.В. Правові та моральні основи забезпечення справедливості і законності в слідчій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998. – 16 с.
23. Горбунова Л. Історія дослідження ідеї та поняття законності / Л.І. Горбунова // Право України. – 2004. – № 2. – С. 3–8.